

Interjú

SÖTÉT SZOBÁK HOMÁLYA?

– Haszonelvű tudomány – tudományos haszon –

Magyarországon időről időre felvetődik, hogy az ország nehéz anyagi helyzetében érdemes-e a tudomány egyes, közvetlen anyagi hasznot nem hozó területeit támogatni. Sipos Júlia Pléh Csabát, az Akadémia főtitkárhelyettesét arról kérdezte, hogy ezek a viták hogyan zajlottak le a történelem folyamán.

Nem először fordul elő a tudománytörténetben, hogy a társadalomtudományoknak bizonyítaniuk kell hasznosságukat, létjogosultságukat.

Úgy tűnik, ez nálunk ma is így van.

Az európai és amerikai társadalomtudományok történetében az elmúlt három évtizedben világosan megfigyelhetőek azok a politikai és kormányzati ciklusok, amelyeket mi – leegyszerűsítve – konzervatívnak nevezünk. Persze ez nem pontos kifejezés, mert Magyarországon ez nem így működik, de a Reagan- és Thatcher-féle politika azt hangsúlyozta, hogy miként általában a társadalom szerveződésében, ugyanúgy a tudomány finanszírozásában a haszonelvűnek kell érvényesülnie.

Amerikai társadalomtudósok Reagan szemére vetették, hogy míg a szerinte azonnali hasznot nem hajtó, így tehát fölösleges társadalomtudományi alap kutatásokat nem kell támogatni, addig az ő kormányzatának gazdaságfilozófiája valójában nagyon is

kemény társadalomtudományi kutatásokhoz kapcsolódott. Hiszen az a típusú közgazdasági felfogás, amit Friedman és a Chicagói Iskola nevével szoktak összekapcsolni a közgazdaságban – az egy közgazdasági alap kutatás, a modern közgazdaság egyik átfogó, matematizált, Nobel-díjakkal honorált metaelmélete, ami lényegében az egész társadalom működésére kiterjeszhető versengési felfogás. Tehát valójában a sok szempontból tudományellenes, az alap kutatást kritizáló társadalompolitika alapjait tekintve társadalomtudományi alap kutatásból indult ki. Éppenséggel azok, akik a lokális hasznot kérték számon, olyan elméletből dolgoztak, ami a dolgozószobák sötét homályában, közvetlen hasznot nem tekintve jött létre.

Ha régebbre nyúlunk vissza, akkor is találunk ilyen válságokat?

Ez a kérdés napirenden van, amióta támogatott, modern tudományokról beszélhetünk. A XIX. század utolsó harmada óta vitatott – Németországban, Franciaországban, Angliában vagy az Egyesült Államokban –, hogy mi is a helye a társadalomtudományoknak, és milyen legyen a támogatottságuk.

Az ezzel kapcsolatos első válságokat a XIX. század végén Németországban figyelhetjük meg, és pedig a bölcsészet és a természettudományok viszonyával kapcsolatosan. Ez még a Max Weber és a mai szociológia megszületése előtti időszakra tehető, vagyis

a társadalomtudomány még nem szerepel benne pólusként.

A XIX. század utolsó harmadában, a XX. század elején például óriási vita folyt arról, hogy jogos-e az akkor természettudományos szemlélettel diadalmaskodó, modern, individualisztikus kísérleti pszichológiának megpróbálnia olyan elvont fogalmakat, mint a gondolkodás vagy a nyelv, laboratóriumokban vizsgálni. A kor filozófusai és történészei Dilthey-től Husserlig mind radikálisan kiálltak amellett, hogy nem szabad a természettudományos gondolkodási mintára visszavezetni az ember által létrehozott szellemi objektivációk vizsgálatát, mert azoknak külön önmozgásuk van. „A történelem külön folyamat.” – mondta Dilthey, ugyanígy utasította el Husserl a gondolkodás vizsgálatát, mert a gondolkodás logikai szerveződését szintén külön folyamatnak tekintette, ami természettudományos vizsgálat tárgyává nem redukálható. Ezek a XIX. század végén nagyon ezoterikusnak tűnő viták – vagyis, hogy a bölcsészet visszavezethető-e természettudományokra – már akkor is kenyérfarcok voltak.

A tét akkor is az volt, hogy ambiciózus természettudósok (például Wilhelm Wundt és mások) megpróbálták benyomulni a filozófiai tanszékek hívvös szobáiba. Akkoriban tehát nem azon folyt a vita, hogy mi a közvetlen haszna a tudománynak, hanem, hogy kinek van helye a Nap alatt tudományosan művelni a szellemi kérdések vizsgálatát. E mögött az óriási veszekedés mögött is állásféltes húzódozott.

Itt érhető tetten a természettudományok és társadalomtudományok szembeállítás?

A XIX. század nyolcvanas éveinek táján szintén a német kultúra rendszerében óriási viták mentek végbe a körül, hogy milyen legyen a középiskolai műveltségben a természettudományok és a klasszikus humaniorák, a bölcsészstudás viszonya. Boldog idők

voltak, mert azok a viták, amelyeket most az egyetemi oktatás szintjén folytatunk, gimnáziumi szinten mentek végbe. Az a fajta kettős iskolatípus, az úgy nevezett reál és humán gimnáziumok, amelyeket mi a hatvanas években, mikor iskolások voltunk megismertünk, kompromisszumként jöttek létre. Az egyik pólus azt mondta, hogy a fiataloknak, ha kilépnek az életbe fizikára, matematikára, kémiára lesz szükségük. A másik pólus azt mondta: nem, tudnunk kell a kulturális reprezentációkat is ismernünk kell Vergiliust, Homéroszt, Platónt. Mai szemmel komikus kompromisszumnak tűnik, hogy a görög helyett a latint lehetett választani, mint klasz-szikus nyelvet (én is ezt tanultam). Az volt az elképzelés, hogy fizikát, biológiát, matematikát és történelmet mindenkinek kell tanulnia, s a klasszikus nyelveket fokozatosan felváltotta a modern nyelv. Vagyis a viták végén a természettudományok bekeverültek a középiskolai *curriculum*ba. Száz évvel ezelőtt a disputa arról folyt, hogy a természettudományok hasznosabbak, tehát az oktatásban háttérbe kell szorítani a klasszikus humán ismereteket. A mai világban arról folyik a vita, hogy egyáltalán a tudomány kerüljön ki a kultúrából. Száz évvel ezelőtt diadalmaskodtak a természettudományok, ma viszont egy sajátos pragmatikus szemlélet megkérdőjelezi mind a bölcsészeti, mind a társadalomtudományi és természettudományi alaptudományosságot.

Volt olyan történelmi időszak, amikor a politika nem megkérdőjelezte, hanem direkt módon használni kívánta a társadalomtudományokat.

Voltak különböző típusú prakticzimusok. A második világháború során például mind a német, mind az amerikai hadvezetés praktikus pszichológiát és praktikus embertudományt akart használni. Az amerikai hadsereg sokféle alapkutatót finanszírozott, ezekből jött létre a mai értelemben vett információ-

elmélet, és ennek összes következménye az ember–gép viszony, a gépi felületek, a párhuzamos ingerfeldolgozás problémájának tisztázása: amikor harci pilótákat kell bevetni, és nekik egyszerre több mindenre kell figyelniük. A modern, harminc-negyven évvel később is virágzó kognitív pszichológia azért jött létre, mert a hadsereg belátta, hogy az emberi információfeldolgozás alapfolyamatainak tisztázása nélkül csak varázslás és kuruzslás lehetséges. Ugyanebben az időben a Wehrmacht, a német hadvezetés keretében folyó kutatások viszont megpróbálták „varázsolni” és kuruzsolni. Mindenféle ostoba, megalapozatlan fajleméleti szövegekkel akarták a hadseregben személyzeti politikát folytatni. A katonák, akik racionálisabbak voltak, mint néhány ideológiailag fertőzött pszichológus, ezeket a laboratóriumokat egy-két éven belül bezáratták. A német pszichológia harminc-negyven évet visszaesett egyszerűen azért, mert a politikusok az akkor elképzelt gyakorlati dolgokat akarták csak a tudósokkal megoldatni.

De a társadalomtudományi alapkutatások néha gyakorlati hasznot is hoztak.

A modern vállalat-szervezés, a cégen belüli csoportmunka mind a csoportlélektannal kapcsolatos alapkutatásokból származik. Amit a mai büszke menedzser csinál az az ötven évvel ezelőtti szociálpszichológiai alapkutatásokból fakad. A vállalat szempontjából nagyon elvont helyzetekben és környezetben: óvodákban, iskolákban, iskolai táborokban teremtettek mikrokozmoszokat, ahol a csoporton belüli interakciókat, vezetési stílusokat figyelték meg. Ezek olyan alapkutatások voltak, amelyekből a mai vállalatirányítás és menedzsment él. Nem szabad elfelejteni, hogy ami ma haszonelvű az az évekkel ezelőtt elvégzett alapkutatások lefordítása.

A társadalom- és természettudományok szembeállítása persze idejét múlt.

Ma nálunk tudományfinanszírozási probléma húzódik a viták mögött. Amikor szűkösek az erőforrások, és a társadalomtudományokban nehéz mérni a teljesítményt, akkor szinte természetes, hogy felvetődik, ne a „poros iratok” közötti kutatómunkára költson a társadalom.

„A poros iratokat” én azért megvédeném. A társadalomtudományoknak, ezen belül a bölcsészetnek múlttörző funkciója is van. Ez a múlttörző funkció nem egyszerűen köldök-nézés. Hogyha nem lenne magyar kultúra, akkor ma Magyarország nem tudna annyi *network*-szerű kapcsolatot teremteni például Barabási Albert Lászlóval vagy számos kiváló svéd üzletemberrel. A magyar kultúra igenis képes hálózatokat teremteni. A közös nyelv közös kulturális ismeret számos szempontból hálózatszervező erő. És hogy az lehessen, ahhoz ezt a kultúrát fenn kell tartani. A kultúra sok olyasmiből is áll, mint például Petőfi-idézetek ismerete, a Toldi jelképei, és látszólag sok olyan felesleges dologból, amik ornamentumok csak, de azért jöttek létre a XIX. században, hogy a kulturális elitbe való tartozás jelképes hordozói legyenek. Ezek a XX. századi demokratizált kultúrában egyre több ember számára hozzáférhetőek. Igenis szükség van ezeknek a jelképeknek nem egyszerűen a szidolozására, hanem valódi megismerésére és valódi hagyományként való gondozására. Ez a fajta antikváriusi hozzáállás különösen fontos egy olyan globalizációs környezetben, ahol egy kultúra nem szükségszerűen marad meg. Magyarországnak sok szempontból hasonló sorsa volt, mint az íreknek. Az írek feladták nyelvüket. Kultúrájukat, viselkedésüket nem, de James Joyce és Jonathan Swift angolul írtak. Mi büszkék lehetünk arra, hogy az újkori Európa három évszázadán keresztül megtartottuk a magyar nyelvet. Nem lenne kifizetődő, ha

ezt a kulturális mintát feladnánk. Ez akkor történe meg, ha nem őriznénk a kultúra által létrehozott dolgokat, az irodalmat, a zenét, a tárgyi környezetet, a sajátos iskolázási modellt. Ezt én nem úgy hangsúlyozom, mint annak idején a Herder-jóslat miatti félelem indokolta, hogy „jaj, eltűnünk a népek tengerében”, hanem pragmatikusan. A magyar kultúra a török hódoltság óta azt az utat választotta, hogy megtartja nyelvét és a sajátos különállás érzését. Nagy társas kohéziós veszteség lenne, ha ezt a kultúrát hagynánk elveszni. A bölcsésztudományok művelése tehát nem pusztán úgy értékőrző, mint ahogy a „virágozzék minden virág” jelszó hirdetné, hanem ha ezt nem őrizzük, akkor az a virág, amit mi magyarságnak nevezünk, nem is lesz.

Éppen ezzel érvelnek azok is, akik szerint akkor fogunk elveszni a globalizáció tengerében, ha nem tudunk kutatás-fejlesztésre eleget áldozni.

A prioritásokat valódi diszkusszióban kell tisztázni. Ezeket nem tudja a versengő felek közül csak az egyik eldönteni. Azért még egy dolgot mondok a bölcsészetek védelmében. Ötven éve Magyarországon ezoterikus dolog volt orientalisztikával foglalkozni, kínai szövegeket tanulmányozni, vagy az arab kultúra X. századi forrásaival bíbelődni. Csakhogy azóta nagyon jól tudjuk, hogy a megváltozott politikai és gazdasági fejlemények következtében az a tudás, ami például a magyar orientalisztikában öncélúan felhalmozódott, anyagi erővé vált. Soha nem tudhatjuk előre. Én most egy olyan egyetemen dolgoztam Indianában, ahol egy tanszéken vagy egy tucat nyelvet tanítottak. Tizenöt évvel ezelőtt, amikor ott jártam, a magyar volt az egyik kitüntetett nyelv, ma ugyanezen a tanszéken vajon mi a kitüntetett nyelv és kultúra? Az üzbég és a kazah. Ez a tanszék ötven éve tanít üzbéget, most harminc körüli diákjuk van. Nem kell magyarázni, miért is.

Visszatérve az eredeti kérdéshez, hogy ki döntse el a hangsúlyokat, a preferenciákat. Nem vagyok biztos benne, hogy mindig a közvetlen hasznot hozó vagy eljárást javító fejlesztés az egyedüli stratégia egy kicsiny gazdaságú, kicsiny átütőerőt képviselő ország számára. Hogyha a nagy országok mindig csak azzal lennének elfoglalva, hogy jobb rádiócsöveket csináljanak, akkor ma nem lenne tranzisztor, nem lenne szilárdtestfizika, nem lenne integrált áramkör. De nézzünk például egy kis országot. Békési György fizikus Nobel-díjat kapott, mert feltárta a belső fül működését. Eredetileg a Posta Kísérleti Kutatóintézetében az volt a feladata, hogy fejlessze az akkor nagyon elmaradott telefóniát, távközlést. Békési nagyon hamar rájött, hogy olyan szegények vagyunk, hogy érdemesebb a kommunikáció másik végét, a fület kutatni. Ő úgy lett alapkutató, hogy egy nagyon körvonalazott feladattal találta magát szemben, amit a szegénység, az elmaradottság körülményei közepette nem tudott volna megoldani, ehelyett megoldott egy alapkérdést. Vannak tehát fordított utak: valaki az alkalmazott feladattól jut el az alapkérdésig.

Nyilván sokan behúzódnak ezen érvek mögé, akik évek, évtizedeken át valódi teljesítmény nélkül léteznek.

Természetesen nem azt állítom, hogy minden maradjon a régiben, mindent csak a meglévő szerint kell elosztani és csak a meglévőre szabad költeni. Ez esetben soha nem lenne innováció, akkor ma nem lenne informatika, vagy nem lenne önálló kutatási terület a régészet és genetika összekapcsolása. Nem abból kell kiindulnunk, hogy mindent úgy őrizzünk meg, ahogy van. A társadalomtudományokban is szükség van a teljesítményelvre, csak az a kérdés, hogy ez az elv milyen mércéket használjon. Nem biztos, hogy csak az a mérce, holnap lehet-e belőle jobb szappant csinálni.